

О.Ю. КАШАБА, канд. іст. наук, доц., УПА, Харків

ЕВОЛЮЦІЯ ПОНЯТТЯ ГРОМАДЯНСЬКОГО СУСПІЛЬСТВА В УКРАЇНІ

У статті аналізується генезис і еволюція поняття громадянського суспільства в Україні. Узагальнення різноманітних точок зору про природу громадянського суспільства дає підстави стверджувати, що громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності.

В статье анализируется генезис и эволюция понятия гражданского общества в Украине. Обобщение разнообразных точек зрения о природе гражданского общества дает основание утверждать, что гражданское общество – это сфера общения, взаимодействия, спонтанной самоорганизации и самоуправления свободных индивидов на основе добровольно созданных ассоциаций, защищенная необходимыми законами от прямого вмешательства и регламентации со стороны государства, в которой преобладают гражданские ценности.

The notion of civil society, its genesis and development is analysed in this article. Generalization of various views about the nature of civil society leads to the definition that: civil society is a sphere of communication, cooperation, spontaneous self-organization and self-government of independent individuals who act on basis of self-created associations, which is protected by all necessary laws from the direct interference and regulation of the government. And it's the sphere where civil values predominate.

Актуальність проблеми. У сучасному політичному дискурсі процес демократизації досить стійко асоціюється з розвитком громадянського суспільства. В той же час проблема концептуалізації поняття громадянського суспільства залишається ще далеко не вирішеною. Це є суттєвою перешкодою для переходу від загальнотеоретичних обміркувань до прикладних досліджень стану, механізмів формування й розвитку громадянського суспільства у конкретних країнах.

Для України дана проблема має особливе значення. Це зумовлено тим, що як на теоретичному, так і на практичному рівні, відродження громадянського суспільства ще не відбулося. Це можна пояснити недостатністю власних інтелектуальних традицій розвитку політичної теорії, функції якої виконувала радянська ідеологія, незатребуваністю ґрунтовних філософсько-політичних досліджень в умовах, коли філософсько-політична думка не має реального впливу на політику.

Сьогодні багато авторів розглядають громадянське суспільство як ключове поняття посткомуністичної трансформації [4, с. 513-531]. Серед дослідників перехідних процесів панує переконання, що «демократія проголошена не може стати демократією реальною, доки громадянське суспі-

льство не зміцніє настільки, щоб стати дієвим конкурентом і опонентом старої номенклатури», «що без вільного та потужного громадянського суспільства ринковий капітал неминуче перетвориться на капітал мафіозний» [3, с. 77].

Отже, виникає досить лаконічне питання – звідки громадянське суспільство може взятися? На Заході – відповідь була одна, а у пострадянських країнах і, зокрема, в Україні – умови істотно відмінні. Чи зможе громадянське суспільство «розвинутися на цій безпрецедентній і не дуже сприятливій основі» – це питання залишається спірним, підкреслював Е. Гелнер [9, с. 353 – 355]. Процес його становлення непростий і тривалий. Намагаючись відзначити перспективи утвердження громадянського суспільства в Україні як обов'язкової умови демократії, *ставимо за мету статті*, в першу чергу, з'ясувати його нормативний зміст (еволюцію поняття та його суть як ідеалу), порівняти форми втілення цього ідеалу в різних країнах, а вже потім, на описовому рівні, застосовувати до конкретних умов України. Завдання полягає в тому, щоб зрозуміти, якою є міра присутності та відсутності елементів громадянського суспільства в сучасній Україні, та визначити шляхи, що ведуть до повної їх представленості.

Аналіз останніх джерел і публікацій. Проблема формування в країні громадянського суспільства в останні роки привернула увагу багатьох учених і політиків, широко висвітлюється на сторінках різних видань. Українські дослідники ставлять перед собою завдання:

– точніше окреслити нормативний зміст поняття «громадянське суспільство», визначити, що воно являє собою як ідеальний тип;

– визначити його «межі», відокремивши від інших суспільних феноменів – заради операціоналізації поняття та емпіричного дослідження явища.

Успіхи українських науковців в опрацюванні теоретико-методологічних аспектів теми поки що не є адекватними її значенню для сучасного розвитку української держави. Переважають публіцистичні статті, автори яких використовують поняття громадянського суспільства як модний штамп і не надто заглиблюються у зміст та специфіку цього поняття порівняно з іншими політологічними термінами [5].

Дискусія, що розгорнулася на сторінках аналітичних, наукових видань визначає, що в Україні громадянське суспільство перебуває ще в зародковому стані, отже, виникає необхідність усіляко підтримувати і стимулювати процес будівництва і розвитку громадянського суспільства. Автори звертають увагу на негативні явища, що спостерігаються у процесі його формування.

У методологічному плані дослідники переважно спираються або на широке тлумачення поняття громадянського суспільства, що ототожнює його з усією сферою позадержавного суспільного життя, або на підхід, який трактує громадянське суспільство як сукупність незалежних від держави громадсько-політичних організацій. Наприклад, академік АПрНУ

Ю.М. Тодика, який спеціально вивчав цю проблему, відзначав, що більшість дослідників вважає, що інститутами громадянського суспільства є такі його структури, як родина, різні системи освіти, церква, наукові, професійні та інші об'єднання, асоціації, організації, за допомогою яких забезпечується задоволення економічних, професійних, культурних, релігійних або інших інтересів і потреб різних соціальних прошарків, груп і окремих індивідів. Далі він твердить, що громадянське суспільство являє собою багат шарову систему з внутрішніми зв'язками і що діяльність суспільних формувань пов'язана і перетинається з функціонуванням державних структур. Це особливо чітко виявлялося під час виборчих кампаній, де політичні партії та їхні об'єднання були головними суб'єктами політичного процесу [8].

А.Ф. Колодій використовує загально визнане макровизначення громадянського суспільства як самоорганізованої і самоврегульованої публічної сфери, що функціонує незалежно від держави, формуючи соціальний капітал та запобігаючи зловживанню владою [4, с. 514].

Результати дослідження. При всій різноманітності інтерпретацій громадянського суспільства переважна більшість дослідників сходяться на тому, що поняття громадянського суспільства застосовується для вивчення неполітичної частини суспільної системи і має певне аналітичне навантаження лише у випадку розмежування суспільства і держави. Крім того, воно має певні якісні характеристики. Тому його не слід змішувати із «людським суспільством» взагалі ні історично, ні структурно, ні культурно.

Отже, з одного боку, громадянське суспільство – це царина суспільного життя, в якій люди взаємодіють як рівні і вільні індивіди з приводу реалізації та захисту своїх приватних і суспільних інтересів без участі держави. Саме тому надзвичайно цінним є акцентування соціокультурних впливів мережі громадських асоціацій, зайнятих вирішенням повсякденних справ. Ці організації формують «місцеві і особисті свободи», створюють необхідне для демократії активне соціальне поле, поширюють дух солідарності, терпимості та кооперації, а також створюють ситуацію наявності «пильного громадського ока», що повсякчас слідкує за владою.

З іншого боку, це тип взаємодії, певна модель соціальних організацій, про наявність якої можна судити лише тоді, коли в суспільстві є достатньо розвинена мережа ефективно діючих громадських об'єднань (асоціацій).

Структурно громадянське суспільство є підсистемою суспільства як цілого, яка наближається до соціальної (соціетарної) сфери суспільного життя. Як підструктура суспільної системи громадянське суспільство, у свою чергу, має складну внутрішню структуру, до якої входять компоненти інституційного плану і певний тип культури. Дж. Александер називає три рівні громадянського суспільства як незалежної сфери суспільного життя, в якій люди формулюють і реалізують свої соціальні права та обов'язки:

- 1) культурний рівень (рівень цінностей);
- 2) інституційний рівень;
- 3) практичний рівень людської взаємодії [6].

Інститутами громадянського суспільства є:

– добровільні громадські організації та громадські рухи, а також політичні партії на перших стадіях свого формування, поки вони ще не задіяні в механізмах здійснення влади (пізніше розвинені політичні партії залишаються тісно пов'язаними з громадянським суспільством, з одного боку, і владними інституціями – з іншого, слугуючи ланкою зв'язку між ними);

– незалежні ЗМІ, що обслуговують громадські потреби та інтереси, формулюють і оприлюднюють громадську думку; громадська думка як соціальний інститут;

– у певному аспекті – вибори та референдуми, коли вони служать засобом формування і виявлення громадської думки та захисту групових інтересів;

– залежні від громадськості елементи судової та правоохоронної системи (наприклад – суди присяжних, народні міліцейські загони тощо);

– на Заході є тенденція зараховувати до інститутів громадянського суспільства також розподільчо-регулятивні інститути сучасної держави загального добробуту.

В аспекті культури охарактеризована підсистема суспільства може називатися громадянським суспільством лише за умови, якщо в ній не тільки наявна певна кількість (мережа) добровільних асоціацій та інших громадських інститутів, але й панують цінності громадянської культури, спілкування відбувається на засадах довіри й толерантності. Тобто громадянське суспільство – це не лише сфера, але й тип взаємодії, певна модель соціальної організації, з притаманними їй якісними характеристиками, а саме:

– суб'єктами взаємодії в громадянському суспільстві є вільні та рівні індивіди, які вірять у свою здатність вирішувати малі й великі справи в суспільстві;

– їм не чужі суспільні проблеми і вони зорієнтовані на громадські справи;

– індивідуалізм та конкурентність у їхній діяльності поєднуються з відносинами взаємної довіри та співробітництва, здатністю йти на компроміси, поміркованістю і толерантністю.

Громадянська культура є культурою участі і підтримки з прихильним ставленням громадян до політичної системи, збереженням необхідного для стабільного розвитку демократії балансу між активністю і пасивністю громадян. Така культура не може сформуватися без наявності значного числа власників, які не від кого не залежать матеріально, так само, як і без правової захищеності індивідів.

Таким чином, при значних розходженнях у тлумаченні суті грома-

дянського суспільства різними дослідниками, усі вони згодні з тим, що громадянське суспільство не можуть творити об'єднання безправних індивідів, права яких не захищені конституцією і законами, або ієрархічні структури з асиметричним розподілом прав та обов'язків. Його утворюють лише вільні і рівні індивіди та створені ними добровільні асоціації, зорієнтовані на громадські справи, а також вільна преса як засіб комунікації і самовиразу. Саме вони і є тими суспільними суб'єктами, які свідчать про те, що громадянське суспільство склалося або складається.

Отже, ми можемо узагальнити вищевикладене і дати наступне визначення громадянського суспільства: громадянське суспільство – це сфера спілкування, взаємодії, спонтанної самоорганізації та самоврядування вільних індивідів на основі добровільно сформованих асоціацій, яка захищена необхідними законами від прямого втручання і регламентації з боку держави і в якій переважають громадянські цінності.

Громадянське суспільство вкрай необхідне для утвердження демократичного врядування, бо, як пише Дж. Кін, там, «де немає громадянського суспільства, не може бути взаємодії й обміну думками між громадянами, здатними публічно обирати свої ідентичності, шанувати свої обов'язки в рамках політично-правової структури, яка забезпечує мир між громадянами, добре функціонування уряду, соціальну справедливість та – перш за все – діє відповідно до принципу, що влада має бути підзвітна суспільству» [2, с. 137].

Чим більш є розвинутим громадянське суспільство, тим легше громадянам захищати свої інтереси, тим більшими є їхні можливості щодо самореалізації в різних сферах суспільного життя і тим меншою є небезпека узурпації політичної влади тими чи іншими її органами, або окремими особами. Відстоюючи матеріальну і духовну незалежність від держави, домагаючись правової гарантії такої незалежності, захисту приватних і суспільних інтересів людей, громадянське суспільство активно сприяє процесам політичної демократизації, набуття державою ознак правової держави [7]. Рівновага між громадянським суспільством і державою є важливим фактором стабільного демократичного розвитку, а порушення її веде до гіпертрофії владних структур, відчуженості й політичного безсилля народу.

Але, з іншого боку, громадянське суспільство залежить від держави і не може набути розвинених форм в умовах політичного насильства й тиранії. Тому зворотний зв'язок у стосунках громадянського суспільства і правової держави дуже важливий. Визначаючи автономність громадянського суспільства, правова держава має реагувати на запити і потреби асоційованого громадянства, видавати відповідні законодавчі акти та слідкувати за їх виконанням, іншими словами, вона повинна створити ситуацію правової захищеності громадян, сформувати сприятливе поле для діяльності створених ними громадських інститутів. Захищеність конституційних прав є фундаментальною умовою автономності громадянського суспільства і обороною проти беззаконного правління.

За будь-яких обставин утвердження громадянського суспільства в молодих демократичних державах – непроста і тривала справа. «Народження та відродження громадянського суспільства завжди пов'язане з небезпеками», – зазначає Дж. Кін, адже «воно дарує свободу деспотам та демократам рівною мірою». З цієї причини «незріле громадянське суспільство може перетворитися на поле битви, на якому, завдяки громадянським правам і свободам, лисиці насолоджуються свободою полювати на курей» [1, с. 289].

Теорія громадянського суспільства, досвід його розвитку в інших країнах, безперечно, має велике значення для України. Висновки щодо становлення громадянського суспільства в Україні – неоднозначні. Якщо судити за темпами щорічного зростання кількості зареєстрованих громадських організацій, то можна сказати, що його основний структурний елемент успішно розвивається. Якщо судити за результатами опитувань про залученість людей до громадських організацій, так само як і про їхні наміри приєднатися до цих організацій у майбутньому, то можна констатувати зростання громадської участі. Старі масові організації вимирають чи не швидше, ніж народжуються нові. Але це не завжди знаходить відображення в реєстраційних списках. Разом з тим, у кожному місті, як і в кожній сфері суспільного життя, діють більш-менш стійкі, достатньо ефективні, відомі широкому загалу організації. Лише необізнаність з їх діяльністю породжує надмірний песимізм щодо розвитку громадянського сектора і громадянського суспільства загалом.

Водночас активність громадських організацій та їх вплив на суспільне життя і свідомість людей ще не достатні, а рівень правової захищеності індивідів і груп, які вони утворюють, далекі від бажаного. Засоби масової інформації, що мали б підвищувати рівень цієї захищеності, самі поки що потребують захисту. Тиск як з боку держави, так і з боку могутніх приватних інтересів, позбавляють ЗМІ свободи та неупередженості, а людей – повної та об'єктивної інформації. Це особливо помітно в періоди, коли вирішуються важливі політичні питання (під час виборчих кампаній, референдумів, політичних кризових ситуацій тощо). З цих причин не може нормально функціонувати «сфера відкритості» (публічна сфера), у якій формується громадська думка, здатність і готовність громадян до вирішення суспільних справ.

Зрештою, сам факт організаційного становлення й суспільного визначення приватних установ та ЗМІ, що прагнуть до незалежності, є дуже важливим. Адже шлях трансформації усіх перехідних суспільств є таким: від нових структур – до нової культури, а далі – через нову культуру до вдосконалення і розширення сфери впливу нових структур і до їх стабільного функціонування.

Висновки. Теорія громадянського суспільства є невід'ємною складовою сучасного суспільства і вона базується на ідеї автономності та індивідуальної свободи громадян, невтручання держави в життя громадянсько-

го суспільства. Відносини і взаємовплив громадянського суспільства і держави – є визначальним у забезпеченні демократичного розвитку країни.

Громадянське суспільство представляє собою сукупність розвинених економічних, культурних, правових, політичних відносин між самими індивідами, які не опосередковані державою. В ньому вільно розвивається асоціативне громадське життя, діють приватні установи, організації та ЗМІ, виникають найрізноманітніші громадські рухи й ініціативи.

За роки незалежності в Україні склалась мережа громадських інститутів, завдяки яким суспільне життя набуло певних рис громадянського суспільства, рис, які істотно відрізняють його від життя за комуністичного режиму. Формально існує правове поле, необхідне для захисту прав свободи особи та для її добровільної участі у вирішенні громадських справ. Внаслідок утвердження інституту приватної власності були утворені приватні школи, ВНЗ, культурно-освітні установи, які також є проявом громадянського суспільства. З'явилося багато приватних ЗМІ. Поки що в країні існують значні проблеми з їх незалежністю та свободою слова, однак є рух, спрямований на виправлення ситуації.

Разом з тим, громадянське суспільство в Україні поки що не заявило про себе як центр сили, з яким би мусили рахуватися владні структури, не стало противагою владі. Заважають вкорінені у масовій свідомості стереотипи тоталітарного минулого, у тому числі й персоналістські орієнтації більшої частини людей; їх сподівання на те, що порятунок прийде від «сильного лідера» і, як наслідок, – вичікувальна позиція замість громадянської активності. Загалом, можна сказати, що структурні (інституційні) зміни поки що не перейшли на культурний рівень і не сформували особистість, здатну захищати свої власні і суспільні інтереси та бути опорою демократії.

Наприкінці, зазначимо, що повільність, амбівалентність, непослідовність розвитку громадянського суспільства в Україні потребує підсилення як теоретичної так і практичної уваги до цієї проблеми. Важливим у цьому контексті є подолання масової невпевненості у майбутньому суспільства та неспроможності громадян впливати на перспективи його розвитку, що не можливо без подолання нестабільності соціальної системи, непередбачуваності і невизначеності соціально-економічної політики держави, без принципових змін у свідомості і діяльності усіх акторів публічної сфери, без конституювання самої цієї сфери.

Список літератури: 1. Бенетон Ф. Введение в политическую науку. – М.: Весь мир, 2002. 2. Жиро Т. Політологія. – М., 2007. 3. Ігнат'єфф М. Стаття рецензія на книгу: Ernest Gellner. Conditions of Liberty: Civil Society and its Rivals (London: Penguin, 1994, 225 p.) // Сучасність. – 1995. – № 10. – С. 77. 4. Колодій А. Ф. Проблеми і перспективи розвитку громадянського суспільства в сучасній Україні // Розвиток демократії в Україні: Матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 29 вересня – 1 жовтня 2000 р.). – К.: Центр освітніх ініціатив, 2001. – С. 513-551. 5. Див.: Кремень В., Ткаченко В. Становлення громадянського суспільства // Україна: шлях до себе. Проблеми суспільної

трансформації. Р. III, гл. I. – К., 1998. – С. 314-344; Громадянське суспільство як вияв свободи. Збірник статей / За ред. Анатолія Карася. – Львів, 1999; *Паської., Пасько Я.* Громадянське суспільство і національна ідея. – Донецьк: Східн. Видавничий дім, 1999; *Бальцій Ю.* Громадянське суспільство в умовах розбудови правової демократичної державності // Вісник Центральної виборчої комісії. – 2008. – № 1 (11). – С. 46-48; *Поклонська О.Ю.* Взаємодія інститутів громадянського суспільства та демократичної правової держави в Україні // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 506-512 та ін. **6.** *Олександр Дж.* Парадокси громадянського суспільства // Соціологія: теорія, методи, маркетинг. – 1999. – № 1. – С. 27-42. **7.** *Поклонська О.Ю.* Взаємодія інститутів громадянського суспільства та демократичної правової держави в Україні // Форум права. – 2009. – № 3. – С. 506-512. **8.** *Тодика Ю. М.* Конституційні засади формування правової культури: Монографія. – Харків: РАЙДЕР, 2001; *Тодика Ю. М.* Роль Конституції України в становленні громадянського суспільства // Вісник Академії правових наук. – 1999. – № 2. **9.** *Див.: Soviet Studies.* Vol.44. – №. 2. – P. 353-355.

Надійшла до редколегії 25.10.2011.